

УДК 330.34.01:330.342(477)

*Д. П. Єфремов, канд. екон. наук, ст. викл.,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»*

ПЕРИФЕРІЙНИЙ КАПІТАЛІЗМ: СУТНІСТЬ ТА УКРАЇНЬСЬКА СПЕЦИФІКА

|| У статті розглянуто сучасний стан економіки України крізь призму теорії периферійного капіталізму. На цій основі виявлено перспективи та загрози для нашої країни.

Ключові слова: економічний розвиток, споживання, інфляція, зовнішня торгівля, економічна криза.

Економічна криза, що сколихнула світ наприкінці 2008 року, з великою силою оголила основні проблеми української економіки: нестабільність темпів зростання, потужну інфляцію, приховане безробіття, дефіцит платіжного балансу, непередбачуваність валютного курсу. Останні роки охарактеризувалися політичною нестабільністю. Україна вважається однією з найменш надійних країн для інвестування. Ці явища дезорієнтують в економічному просторі не лише економічних агентів та науковців, а й позбавляють упевненості у майбутньому простих людей.

Проблеми, з якими зіткнулася наша економіка, навряд чи є поверховими, вони не вирішуються за допомогою ортодоксальних рецептів; практика доводить, що неокласичні пропозиції в Україні не спрацьовують. Очевидно, система має певні іманентні риси якісного характеру, пояснення яких — поза парадигмою мейнстріму. Пошук пояснень глибинних причин кризи, а також динамізму докризових явищ вимагає залучити до вивчення надбання інших течій світової економічної думки. Альтернативний мейнстріму підхід пропонує школа теорії залежності (залежного розвитку чи слабкорозвинутості), яка розглядає процес розвитку не крізь призму історії західних держав, а з позицій країн Третього світу. Найавторитетнішим її діячем і популяризатором був латиноамериканський економіст Р. Пребіш, а також його прибічники С. Фуртадо, Т. Душ-Сантуш, Ф. Кордозу. На висновки їхніх досліджень спиралися й учені з інших країн, інших шкіл та наук — С. Амін, А. Франк, А. Еммануель, І. Валлерстайн, Ф. Бродель та ін.

В основі аналізу школи теорії залежності — поділ країн сучасного світу на дві нерівні частини — розвинуті країни або країни центру, та країни, що розвиваються, або країни периферії. Їх відмінності є загальновідомими. Також поширеною як у нашому суспільстві, так і за кордоном є думка, що економічний розвиток — то ефективний засіб розв'язання проблем відсталості. Тим паче, що країни, що розвиваються, мають узірець шляху прогресу та інституційної архітектури, які були сформовані в розвинутих країнах. Тому жаданою метою відсталих країн є економічний розвиток, який, як вважається, забезпечить їм перехід до групи розвинутих країн. Прискорення темпів зростання досягається за рахунок форсованої індустріалізації, що супроводжується структурною перебудовою економіки та технічним прогресом.

Але ці уявлення про розвиток необхідно вважати помилковими, оскільки вони впливають з неправильного розуміння відсталості. Вона, як твердив Т. Душ-Сантуш, не є докапіталістичним етапом у розвитку суспільства, вона є особливою формою капіталістичного розвитку, яку можна назвати залежним капіталізмом. Залежністю є стан, коли економічне становище однієї групи країн наперед визначено розвитком іншої групи країн. З теорії залежності можна зробити висновок про існування проблеми неправильного розуміння взаємозв'язків між країнами, які, по суті, визначають їх місце в світі. Ця проблема неправильного розуміння, яка, до речі, не оминула і нашого економічного мислення, породжує помилки в економічній політиці, які не сприяють, а навпаки, перешкоджають розвитку відсталих країн. Аналіз цих хиб є актуальним для економіки України, яка, перебуваючи в пошуках власної стратегії розвитку, ніяк не може досягти визначеності в цьому питанні.

За словами Пребіша, периферійний капіталізм розвивається здебільшого за зразками центрів і намагається уподібнитися до них. Індустріалізація, пов'язана з поширенням виробничих технологій із центру на периферію, відбувається внаслідок інвестування нагромадженого на периферії капіталу в нові сектори промисловості. Найдоступнішим внутрішнім джерелом нагромадження мав би виступати прибуток (надлишок), зароблений капіталістами від реалізації промислових товарів. Спрямований на розширене відтворення, він забезпечував би економічний розвиток, плоди якого, розподілені справедливо між членами суспільства, мали б розв'язати проблеми відсталих країн.

Але так не відбувається, тому що економічна еліта суспільства, яка розпоряджається надлишком, запозичуючи з центрів техніку і технології, разом з ними копіює і їх стандарти споживання — його форми, стиль життя, інститути, ідеї та ідеологію. У відповідь для забезпечення таких споживчих запитів в економіці поруч із технікою, що підвищувала б продуктивність і доходи, поширюється техніка, зорієнтована на постійну диверсифікацію товарів і послуг, призначених для споживання. Тоді «пов'язані з цим форми інвестицій ведуть до зміни виробничих структур, підвищуючи в них частку непродуктивного капіталу, який не сприяє зростанню продуктивності і зайнятості, отже, все відбувається на шкоду репродуктивному капіталу, необхідного для економічного розвитку» [4, с. 46].

Зрозуміло, що феномен диверсифікації споживання, властивий не лише стратам із найвищими доходами. Він охоплює, крім верхівки, і середні шари. Йому властива тенденція поширюватися згори вниз соціальними східцями. Тому, як небезпідставно стверджував Пребіш, ощадливість периферійному капіталізму не властива.

З високою впевненістю можна стверджувати, що саме в цій дилемі криється пояснення нестабільності економічного розвитку України. В останні п'ять років (2004 — I, II і III квартали 2008) за зростання ВВП у середньому на 7,3 % на рік, споживання домогосподарств збільшувалося на 18,5 %. Ці явища відбувалися на фоні не такого великого зростання інвестицій в основний капітал — 17,3 % у рік [7]. Отже, споживання розширювалося дедалі більшими темпами. Якщо взяти до уваги зловживання споживчим кредитуванням населення, а також непропорційність розподілу доходів в Україні, то можна вести мову про вимивання необхідного для розвитку капіталу суспільством споживання.

Цей процес дістав відображення у підвищенні в національному господарстві ролі секторів, які обслуговують споживчий попит, сфери послуг, а також у гіпертрофованому імпорті. Якщо обсяг промислової продукції зростав у згаданий вище період у середньому на 7,4 % щорічно, то виробництво послуг зростало приблизно на 24 % щороку. У цей же час за збільшення щороку експорту з країни приблизно на 31 % спостерігалось нарощення імпорту, за офіційною статистикою, приблизно на 39,2 % на рік. За даними аналітичних оглядів НБУ стану платіжного балансу, у 2007 р. 17,5 %, а 2008 р. майже 11 % приросту загальних обсягів імпорту було спричинене збільшенням імпорту легкових автомобілів та запчастин до них [6]. Висока частка в імпорті різноманітних засобів розкошу: автомобілів, яхт і т. ін. свідчить про формування в Україні протягом останніх років суспільства споживання.

Для забезпечення захмарного рівня споживання найвищих прошарків у периферійному суспільстві утверджується і закріплюється нерівномірна система розподілу доходів. Це здійснюється шляхом встановлення занижених рівнів оплати праці на підприємствах, а, з іншого боку, підвищенням оподаткування їх доходів.

Хоча коефіцієнт Джині, що ілюструє рівень нерівності в розподілі доходів, для України є нормальним — 0,31 (2007 р.), проте середній рівень доходів населення в рік (10125 грн у 2007 р.) залишається значно нижчим, ніж, наприклад, ВВП на душу населення (15284 грн). Концентрація зайнятості в секторах з низькою продуктивністю (наприклад, у добувній — 15 %, у металургійній — 13 %, харчовій — 14 % зайнятих у промисловості [7]) відбувається саме тому, що нагромад-

ження виявляються недостатніми, щоб поглинути робочу силу в сектори з технологіями, продуктивність яких зростає. Фактично розгортається тенденція виключення нижчих прошарків із виробництва та споживання, що спричиняє незначну ємність внутрішнього ринку України. Специфічним засобом подолання цієї диспропорції в Україні стала міграція такої категорії громадян за кордон на заробітки — чисельність їх коливається, за різними оцінками, від 1 до 5 млн осіб [3].

Характерною рисою периферійного капіталізму, за Пребішем, є соціальна інфляція — «коли система намагається відновити динаміку зростання надлишку за рахунок підвищення цін, за яким іде зростання заробітної плати, що перетворюється у розкручування інфляційної спіралі» [4, с. 116]. Вочевидь для збереження високого рівня споживання верхні прошарки суспільства намагатимуться ухилитися від податкового тягаря, підштовхуючи владні структури (на які вони, безсумнівно, мають вплив) до перекидання його на плечі бідніших верств. Коли 1) економіка при цьому неспроможна стабільно забезпечувати високі темпи приросту додаткового продукту, а 2) уряд намагається підтримати споживання низів хоча б на певному пристойному рівні, щоб утримати їх від вияву невдоволення, то в бюджеті з'являється дефіцит, який найчастіше фінансується за рахунок друкарського верстата. Корені соціальної інфляції, на думку Пребіша, потрібно шукати в особливостях і динаміці соціальної структури, а також у пропорціях владних сил, що формуються на цій базі.

Як відомо, Україна належить до групи країн із хронічно високими темпами інфляції: у 2004—2008 рр. вона в середньому зростала на 14,6 % на рік (особливо стрімко в останні 2 роки). Про причини інфляції в науковій літературі точиться жорстка дискусія. Офіційні посадці покладають провину за це одна та одну та на зовнішні фактори, вчені воліють бачити її витoki в монетарних коливаннях. Цікаві розрахунки запропоновано економістами Г. Карпенко та В. Башко: інфляція за рахунок зростання вартості енергоносіїв у 2005—2007 рр. сягала 2 %, унаслідок підвищення номінальних заробітних плат — 7 %, під дією монетарних факторів — 6,6 % і за рахунок нарощування рентабельності виробниками — майже 4 % [1]. Тут слід зазначити, що, відповідно до неокласичних уявлень, розширення попиту на товари і послуги має супроводжуватися пропорційним зростанням грошової маси. Але, як вважає автор теорії периферійного капіталізму, важливим також є те, що підприємцям на руку помірна інфляція, оскільки під дією часових лагів дає можливість отримувати додаток до прибутку у формі інфляційного надлишку. У підсумку, зростання цін — це «форма захисту надлишку».

Засобом фінансування надмірних споживчих витрат є споживчий кредит, поштовхом до експансії якого стає доступність благ внаслідок здешевлення імпорту та зростання доходів. У 2007 р. обсяг виданих банками українським споживачам кредитів становив близько 15 млрд дол. або майже 15 % ВВП чи 30 % усіх виданих кредитів [2]. Нарощення кредитних портфелів «розбухло» до таких масштабів, що вже вдвічі перевищує обсяги залучених до банків депозитів. Банки, зацікавлені у збільшенні кредитних активів, з іншого боку, закладають високі інфляційні ризики у ставки відсотків по кредитах, що веде до фіксації їх на відносно високому рівні: у 2005—2008 рр. кредитна ставка в середньому коливалася в межах 13—17 % у національній валюті і 11—13 % в іноземній [6].

Така ситуація у периферійній економіці, коли процентні ставки в ній у 2—3 рази перевищують ставки в центрах, приваблює на рахунки банків кошти з-за кордону. За цих умов величезні прибутки отримують банки та фінансові установи, що мають доступ до закордонного ринку позик. Тоді з'являється підґрунтя для розквіту спекулятивних операцій різного гатунку, найперше у сфері нерухомості. Цю тенденцію в Україні можна проілюструвати такими даними: частка промисловості у сукупних прибутках по економіці знизилася з 44 % у 2005 р. до 32,2 % у 2007 р. У той же проміжок часу значення прибутків від фінансової діяльності та операцій

з нерухомим майном змінювалося в протилежному напрямі: з 14,5 % до 16,6 % та з 4 % до 23,3 %, відповідно [7]! Витрати на обслуговування дорогих кредитів закладаються в ціни. Коли ціни зростають, а збільшення реальної зарплати різними шляхами обмежується, то усі наслідки такої структури периферійної економіки перекладаються на плечі працівників.

З цього приводу не можна не погодитися з тезою, яку обстоював Пребіш: «представники фінансового капіталу, реалізуючи політику дорогих грошей, здійснюють своєрідну експропріацію у тієї частини підприємницького виробничого сектора, яка завдяки замороженню зарплат працівників в інфляційних умовах відновила реальну величину свого надлишку й опинилась у більш вигідних умовах. А оскільки одного стримування зарплати недостатньо, щоб вижити в таких умовах, ця частина бізнесу підвищує ціни на продукцію, що надає інфляції нового імпульсу. Оскільки приплив фінансових ресурсів з-за кордону компенсує лише частину наслідків кредитної рестрикції і позаяк частина підприємців не має доступу до цих ресурсів — здебільшого це дрібні та середні фірми, то саме ці фірми вимушені скорочувати обсяги і темпи зростання виробництва, що веде до зростання безробіття» [4, с. 143]. Тобто в економіці периферійного капіталізму назріває суперечність: економіка стає слабкішою, а привілейована частина суспільства набирає силу.

Озираючись на український досвід боротьби з інфляцією першої половини 2008 року, можна запропонувати вдатися до зміцнення курсу грошової одиниці. Але очікувати на позитивний ефект від такого заходу можна було б лише в класичній економіці центру. У периферійній Україні з гіпертрофованим споживанням зміцнення завдало значно більшої шкоди, ніж вигоди. Воно спровокувало стрімке піднесення імпорту, послаблення експорту, зниження темпів зростання економіки та занепад неконкурентоспроможної вітчизняної промисловості.

Крім серйозних проблем в інфляційній сфері периферійний капіталізм породжує суттєві диспропорції у торгівлі з іншими країнами. Постійний товарообмін між периферією та країнами центру є важливою умовою функціонування відсталого економіки. Він визначається позиціями цих держав у міжнародному поділі праці. На торгівлю покладається функція забезпечення процесу економічного розвитку імпортованими промисловими товарами, які периферійна країна неспроможна виробити або внаслідок нестачі певних природних ресурсів, або внаслідок її низьких технічних чи економічних можливостей. З іншого боку, на товарообмін тисне дедалі більший споживчий попит верхніх шарів периферійного суспільства. Щоб виконати ці два завдання, така країна мусить експортувати, причому експортувати такими темпами, які б перевищували темпи приросту середньодушового доходу.

Найдоступнішими для слабкорозвинутої країни товарами експорту зазвичай є продукція сільського господарства та сировина. З ними є низка проблем. По-перше, еластичність попиту за доходом на харчі і сировинні матеріали нижча, ніж на паливо та промислові товари. Так, еластичність попиту за доходом на цукор, какао, чай, каву і банани становить менше 1 і перебуває в діапазоні 0,3—0,5 [5, с. 452]. Це означає, що лише за підтримки високих темпів зростання доходів на душу населення в розвинутих країнах можливе помірне розширення експорту зазначених товарів з периферійних країн. По-друге, нині темпи зростання населення в розвинутих країнах перебувають на рівні простого відтворення чи близькі до нього, так що можливість експансії за рахунок цього джерела обмежена. По-третє, еластичність попиту за ціною на більшість непаливних продуктів є порівняно низькою. Коли відносні ціни на сільськогосподарську продукцію знижуються, низька еластичність за ціною веде до зниження сукупних доходів експортуючих країн. За даними М. Тодаро, з 1957 до 1992 р. реальні ціни на непаливні сировинні товари знизилися майже на 50 % [5, с. 452]. Оскільки і тепер ця тенденція діє в тому ж напрямі, то найбільшої шкоди від неї зазнають периферійні країни.

За дослідженням групи Світового банку, відношення еластичності зростання українського експорту у довгостроковій перспективі до доходу інших країн (крім СНД) є меншим за одиницю і становить 0,8. Це означає, що доходи від нашого експорту зростають повільніше, ніж доходи у світовій економіці. Низька еластичність експорту до доходу інших країн також означає, що нинішня структура експорту, якщо не зазнає змін, обмежуватиме можливості для подальшого економічного зростання.

Зовсім протилежна ситуація з попитом на промислові товари держав центру, яких потребує Третій світ для створення власних промислових потужностей. Ціни промислових виробів на світовому ринку є високими і надалі зростатимуть. Для периферійних країн це означає дефіцит торгового балансу, зростання боргів, зрушення джерел зростання і залежність від багатих держав.

За даними Держкомстату, в 2008 р. близько 34 % українського імпорту припадало на країни ЄС, звідки завозили насамперед автомобілі, а також деякі машини й устаткування. Водночас до країн ЄС спрямовувалося лише 27 % експорту України, здебільшого сировинного: чорних металів (навіть не виробів з них) та зернових культур [7].

Країни центру не схильні без обмежень допускати на свої внутрішні ринки продукцію з периферії. Їх вільний режим торгівлі не поширюється на ті промислові (а також сировинні) товари, захищені різними формами нетарифного протекціонізму навіть у межах СОТ, у виробництві яких периферія має порівняні переваги.

Особливу роль у стосунках центру та периферії відіграють транснаціональні корпорації. У слабкорозвинутих економіках їх приваблює дешева робоча сила; переміщуючи сюди виробництво, вони додатково залучають до них технології, але здебільшого працемісткого характеру. Теорія периферійного капіталізму наголошує, що, маючи власні інтереси, ТНК схильні здійснювати більшу масу інвестицій у центрах, де відбуваються безперервні інновації і формується новий диверсифікований попит. Крім ємного внутрішнього ринку, важливу роль у країнах центру для них мають наукова і технологічна інфраструктура, а також висококваліфікована робоча сила. Відштовхуючись від таких переваг, ТНК сприяють інтернаціоналізації саме споживання, а не виробництва на периферії, і небагато здійснюють для створення нових напрямів включення її до міжнародного поділу праці. Усі ці явища, а також відпомповування до центрів доходів, зароблених ТНК на периферії, ведуть до фіксації торговельного дисбалансу між центрами і периферією.

Циклічний розвиток капіталізму центрів, знижувальну фазу якого ми спостерігаємо з осені 2008 р., накладає свій відбиток і на економічну динаміку периферії. Оскільки ціни на сировинний експорт коливаються в значно ширшому діапазоні, ніж на кінцеву продукцію, розмах циклічних коливань на периферії має значно ширшу амплітуду і значно вищу тривалість. Причина цього в тому, що виробництво сировини являє собою початкову ланку виробничого процесу. Як слушно зауважував Пребіш, «у роки процвітання за циклічним піднесенням втрачається з поля зору тенденція до зовнішнього тиску. На фазі спаду ця тенденція проявляється із значною силою». Такі явища є наслідками відставання периферії у структурній перебудові господарства: «Якщо б периферія на такому ж високому рівні, як і центри, брала участь у торгівлі промисловими товарами, частка сировини в її експорті неухильно скорочувалася б. І в силу цього амплітуда коливань під час циклічного руху всієї сукупності експорту могла б скоротитися. Але цього не відбувається» [4, с. 185].

Між економічним і політичним циклами в периферійній країні існує стійкий зв'язок — це ще один висновок з теорії слабкорозвинутості, важливий для України. Досвід країн Латинської Америки ілюструє, як демократичні процеси, що забезпечувалися популістською економічною політикою, неминуче завершувалися гіперінфляцією, зростанням зовнішніх боргів та економічною кризою. Подолання кризи здійснювалося через державні заколоти і військові перевороти із ліквідацією всіх

попередніх демократичних і соціальних надбань. Такий сценарій розвитку подій був би небажаним в Україні.

Отже, периферія є вразливою до трансформацій і циклічних коливань у центрах. Через нестачу капіталу, технологій, інфляційний тиск та нерівноправну торгівлю вона потрапляє у залежність від розвинутих країн. Саме в такій прив'язці залежності криється причина слабкорозвинутості країн Третього світу.

Специфіка розвитку України в контексті теорії периферійного капіталізму набуватиме нового значення: наш розвиток не зможе бути інноваційним, він завжди носитиме імітаційний характер. Імітація при цьому виступатиме як привілей незначної частини суспільства, що контролює рух фінансових потоків. Бездумна розтрата виробничого капіталу вестиме далі Україну до повної втрати людського потенціалу.

Література

1. Карпенко Г.В., Башко В.Й. Аналіз основних факторів інфляції в Україні // Фінанси України. — 2008. — 11. — С. 29—41.
2. Пернарівський О., Венерова Н. Стратегічне управління ризиками банківського споживчого кредитування // Вісник НБУ. — 2008. — № 5. — С. 40—43.
3. Позняк А. Внешние трудовые миграции в Украине // Менеджмент по персоналу. — 2008. — № 48. — С. 28—32.
4. Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива. — М.: ИЛА РАН, 1992. — 337 с.
5. Тодаро М. П. Экономическое развитие: Учебник / Пер. с англ. под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. — М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. — 671 с.
6. www.bank.gov.ua
7. www.ukrstat.gov.ua

Надійшла до редакції: 02.02.2009

УДК 330.1:330.8

В. І. Кириленко, д-р екон. наук, доц.,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Дана характеристика основних шкіл економічної методології та здійснено порівняльний аналіз методології політичної економії і сучасної економічної теорії.

Ключові слова: методологія, економічна методологія, політична економія, економічна теорія.

Економічна наука в Україні переживає нині складний етап своєї трансформації, який почався на рубежі 1980—1990-х рр. Здавалося, що пішла у минуле радянська політична економія, яка була побудована на догматичному сприйнятті «Капіталу» К. Маркса. Багато проблем, які раніше уявлялися актуальними, виявили свою непереконливість (наприклад, проблема пошуку «клітинки» в економічній науці і т. ін.), а на їх місце прийшла нова, західна політична економія як економікс, з принципово новим баченням економічного життя, жорсткою формалізацією та математизацією понятійного і категоріального апаратів, з прагматичною орієнтацією на безпосередні, видимі емпіричні реалії.

Практично повне оновлення змісту економічної теорії в Україні викликало і продовжує викликати значний інтерес дослідників до її методологічних основ, до